

Джура М. З.,
старший викладач кафедри іноземних мов
Львівського національного аграрного університету

ДО ОПИСУ ЗВУКОВОЇ СИСТЕМИ САНСКРИТУ ТА ЩЕ ДЕЯКИХ ФОНЕТИЧНИХ ЯВИЩ У ЦІЙ МОВІ

... без санскрита нгътъ спасенія для сравнительнаго
изученія индоевропейскихъ языковъ ...

Ф. Кнауэръ

(переклад: ... без санскриту нема ради вивчати індоєвропейські мови ...)

Анотація. Стаття присвячена опису звукової системи санскриту. У статті подано класифікацію голосних та приголосних звуків у санскриті; опис вимови звуків. Проведено порівняння з українською мовою. Описано явище наголосу у санскриті. Графічно представлено чергування довготи та короткості голосних звуків у піввірші з Чанакія Ніті.

Ключові слова: звукова система санскриту, звук, голосна, приголосна, наголос, довгота звуку.

Метою статті є зробити опис звукової системи санскриту, залучаючи, де доцільно, порівняння з українською мовою. Для опису звукової системи санскриту ми спиралися на такі підручники (зауважимо, що в назвах підручників зберігаємо мову оригіналу): 1. Т. Миллер и Т. Кнауэръ «Руководство къ изучению санскрита. Грамматика, тексты и словарь». Санктпетербургъ. Типографія Императорской Академіи Наук, 1891; 2. Ф. Кнауэръ «Учебникъ санскритскаго языка. Грамматика. Хрестоматія, Словарь». Типографія В. Драгулина. Ляйпцигъ. 1908.; 3. R. Antoine «A Sanskrit Manual for High Schools», Xavier publication, Calcutta, 1968.

Стаття може слугувати практичним довідковим матеріалом під час навчання та вивчення фонетики санскриту. А також під час викладання порівняльно-історичної фонетики української мови та санскриту, зокрема фонетики індоєвропейських мов.

Із західноукраїнських учених до Другої Світової війни дослідженням санскриту займався В. Шаян (Львівський університет, 1930-ті рр.), а вже в радянську добу та після неї – В. Кобилух. Ці вчені представили себе санскритознавцями своїми друкованими працями. Хоча їхні праці виходять за межі суто мовного аналізу санскриту і стосуються ширше літератури та міфології, як у Володимира Шаяна, або ж семантичного та порівняльного аналізу лексики санскриту та української мови, як у Володимира Кобилуха. Зазначимо, що санскритознавець Ф. Кнауер (автор підручника, цитованого нами вище) був професором в Університеті Святого Володимира в Києві, де викладав санскрит. Його підручник санскриту датований 1908 роком. У дореволюційну добу викладали санскрит у Харківському університеті. Так, відомо, що український мовознавець О. Потебня у своїх студіях за кордоном прослухав річний курс санскриту. Однак учений не став санскритознавцем, а радше вченим-слав'яністом та літературознавцем.

Отже, ще раз наголосимо, що **метою статті** є зробити мовний аналіз звуків санскриту. Коротко викладемо структуру статті. Стаття складається з таких частин: перша частина є **вступом**, у якому запропоновано загальні міркування про

звукову систему мови. Робимо це для того, щоб оживити наше сприйняття матеріалу, запропонованого до висвітлення; друга частина є **основною**, у якій розглядаємо звуки санскриту. А також такі звукові явища, як наголос та якість звуків і складів у санскриті; третя частина – **висновок**.

Постановка проблеми. Звук є найменшою одиницею мови. Він виступає у мові самодостатньою смисловою одиницею, як у випадку однозвуккових вигуків чи прийменників, або залежно семантичною одиницею, будучи частиною слова – морфемою, а найчастіше звук – це ланка у низці звуків, які творять одну завершену значеннєву цілість – слово. Слова – матеріальні носії понять.

Засадниче питання, яке ставили собі мовознавці, полягає в такій проблемі: чи існує зв'язок між окремим звуком мови, низкою звуків, які творять слово, та дійсністю, яку звук чи слово відображає. Це питання глибоко досліджене у працях українського мовознавця О. Потебні. Так, у своїй праці «Мысль и языкъ» О. Потебня, досліджуючи питання зв'язку мови (з усіма її засобами) та мислення, намагається дати відповідь на таке питання: як повсталала мова і її найменші одиниці – звуки. Звук – це матеріалізоване відображення враження про дійсність, а тому смислова одиниця? Стосовно цього читаємо у мовознавця: «Въ славянскихъ языкахъ, какъ и во многихъ другихъ, вполнѣ обыкновенны сближения воспріятой зрѣнія, осязанія и вкуса, зрѣнія и слуха. Мы говоримъ о жгучихъ вкусахъ, рѣзкихъ звукахъ, въ народныхъ пѣсняхъ встрѣчаются сравненія свѣта и громакаго, яснаго звука» [1, с. 108].

Звукова система кожної мови складається з визначеної кількості звуків. Кожен звук мови має узагальнену ідеальну вимову з властивими йому ознаками творення, зокрема такими: спосіб творення звуку, місце творення, задіяні органи мовлення. Попри узагальнену ідеальну вимову, кожен окремий звук мови отримує особливе звучання в кожного мовця, будучи забарвленим властивими мовцеві природними особливостями: тембром голосу, висотою, силою, інтонацією. Окрім того, звуки, сплітаючись у мовленні, витворюють особливу звукову мелодію, так званий «ритм мови». Можемо говорити про ритм слова, ритм словосполучення, ритм речення. Ритміка сплетінь звуків у слова та речення має своє відображення в особливій формі тексту, якою є вірш. Через це віршована форма тексту часто легко кладеться на музику. Звукова пластика мови досягає свого найвищого рівня та вияву в пісні, яка володіє своїм завершеним ритмом. Ритм пісні досягається зміною висоти голосу, протяжністю звуку та певною ритмічною черговістю, як і зміною сили голосу. Знаємо, якою багатою є пісенна скарбниця української

мови. Давні українські співи свідчать про неповторне багатство та пластику звукової та ритмічної палітри нашої рідної мови, великий потенціал її творців.

Цікавим є буття української мови сьогодні. У час автоматизації виробництва та цифрових технологій питаємо себе: «Яке майбутнє у природної системи (української мови), зокрема у неповторності її ритму, звуків в устах мовців?»

Додамо також, що мова є явищем природним, яке оживає через рух в устах мовця. Змалечку дитина навчається мови і запам'ятовує її у всій її барвистості через багаторазове повторення. Якщо ж люди висловлюються мало, не співають, то можемо припустити, що й мова дитини буде біднішою. Звичайно, є ще так звані «генетичний потенціал», який може або ж мусить прорости.

Виклад основного матеріалу. Переходимо до головної частини нашої статті – опису звукової системи санскриту. Отож, звуки мови поділяються на приголосні (*санскр.* Вйанджанам/самйого(с)/ його(с)) та голосні (*санскр.* свара(с), ач, анварна(с)).

У вже згадуваній праці О. Потебні читаємо: «Гласная и согласная – это простѣйшія стихии, на котория мы разлагаемъ материалъ слова. Въ первой насъ болѣе поражаетъ голосъ, звуковое волненіе воздуха, опредѣляемое степенью напряженности голосовихъ лентъ; во второй – более замѣтенъ шумъ, происходящій отъ препятствій, встречаемихъ звукомъ во внѣшнихъ органахъ, начиная съ гортани». [1, стр. 85].

У нашій статті ми використали класифікацію звуків санскриту, яку представив санскритознавець Ф. Кнауер у своєму підручнику [3]. Зауважимо, що звуки слідує в алфавітному порядку, вони пронумеровані та подані в латинській транскрипції.

Отож, спершу слідує голосні звуки. Дивимось на таблицю 1.

Таблиця 1

а) прості:	Голосні (дзвінки)			
	короткі	довгі		
	1. a	2. ā		
	3. i	4. ī		
	5. u	6. ū		
	7. ṛ	8. ṝ		
	9. ṛ̥	[ṛ̥]		
б) двоголосні: (довгі)	10. ē	11. āi	12. o	13. āu

Із таблиці 1 бачимо, що у санскриті всього 13 голосних. Вони утворюють систему за такими протиставними ознаками: 1) простий звук – двозвук (дифтонг); 2) короткий звук – довгий.

Порівнюючи з українською мовою, де є 6 голосних (а, е, и, і, о, у), прості звуки, уся система голосних санскриту є складнішою. Зауважимо, що в усній українській мові ритміка слова та речення з її модуляцією припускає подовження голосних звуків.

Щодо вимови цих голосних, то потрібно сказати таке (опис вимови звуків зроблено на основі підручника Т. Миллера і Т. И. Кнауэра [2]:

1) короткий **a** вимовляють сучасні брагмани в Індії так: а) короткий відкритий [o] – в кінці слова; б) відкритий [e] – перед групою приголосних. У Європі загальноприйнята вимова – [a];

2) голосні **i, ī, u, ū** вимовляють так, як відповідні латинські букви;

3) голосними **ṛ, ṝ, ṛ̥** називаються ті **r, l**, які утворюють склад без допомоги іншого звука;

4) **e** і **o** завжди довгі (індійські граматики зараховують їх до двоголосних – **e** [a + i], **o** [a + u];

5) **āi** і **āu** – справжні дифтонги з довгим **ā**.

Далі в алфавітному порядку в класифікації Ф. Кнауера слідує послаблені приголосні (призвуки). Дивимось на таблицю 2.

Таблиця 2

Послаблені (приголосні)	
анунāsика (anu po, <i>вздовж</i> + nāsika <i>ніс</i>) – дзвінкий звук, який назалізує попередній голосний .	14. знак у вигляді місяця з ріжками догори і цяткою посередині;
анусvāra (anu po, <i>вздовж</i> + svāra <i>голос</i>) – дзвінкий асимільований «м».	«m̐» – знак у вигляді надрядкової цятки)
візарга (vi- <i>ви</i> + sarga – <i>пуск</i>) – недзвінкий придиховий (рос. дыхательный) із «с», «р».	15. «ḥ» – знак у вигляді двох крапок.

Ці послаблені приголосні вимовляємо так [2]:

Знак anusvāra (надрядкова цятка) має два значення:

– позначає носову властивість носових голосних. У словах такі носові голосні з'являлися перед свистячими та гортанним [ṛ]. Наприклад, māṅṣa, anṣha, anḥas, де «an» вимовляють так, як французьке носове [an].

– позначає заміну носового приголосного звука всіх класів (різновиди «н» та звук «м») у положенні носових між голосним та іншим приголосним або ж в кінці слова (якщо за ним не слідує слово, яке починається з голосного). У такому разі треба вимовляти не носовий голосний, а «голосний + носовий приголосний». Наприклад, dambha, panka, paṅca.

Замість знака anusvāra використовуємо знак anunāsika. У таблиці вони мають номер 14.

Знак visarga (виражає придих [h] у кінці слова). Етимологічно visarga походить із звуків [s] та [ṛ].

Таблиця 3

	Приголосні				носові дзвінки
	шумні		дзвінки		
	недзвінкі (глухі)		дзвінки		
	прості	придихові	прості	придихові	
задньопіднебінні гортанні	16. k	17. kh	18. g	19. gh	20. ṅ
передньопіднебінні палатальні	21. c	22. ch	23. j	24. jh	25. ṅ
верхньопіднебінні язичні	26. ṭ	27. ṭh	28. ḍ	29. ḍh	30. ṅ
зубні	31. t	32. th	33. d	34. dh	35. n
губні	36. p	37. ph	38. b	39. bh	40. m

Потрібно сказати, що в українській мові немає таких послаблених приголосних або ж призвуків.

Далі в алфавітному порядку слідує приголосні звуки. Дивимося на таблицю 3.

Із таблиці 3, у якій є 25 приголосних, бачимо, що приголосні у санскриті протиставляються за такими ознаками: 1) дзвінкість – глухість; 2) чистота – придиховість.

Придихові звуки є ознакою звукової системи приголосних санскриту. Що, на нашу думку, робить мову менш лункою, приглушує чистоту звучання. Придиховість не є знана в українській мові. Гадаємо, що ця ознака виникла під час вимови місцевими людьми слів із первісно чистими приголосними звуками.

Щодо вимови цих приголосних звуків, то потрібно сказати так [2]:

1) приголосні [k], [g], [t], [d], [p], [b], [n], [m] вимовляють так, як відповідні латинські;

2) другий і четвертий вертикальні стовпчики п'яти класів є приголосними придиховими, які прийнято вимовляти, як відповідні глухі або дзвінкі з придихом;

3) приголосні другого горизонтального ряду номери 21 [c], 23 [j]; 25 [ṅ] вимовляють подібно до українських [ч], [дж], [нь]. А приголосні номери 22 [ch], 24 [jh] вимовляють із придихом;

4) приголосні третього горизонтального ряду [t̪], [d̪], [dh], [ṅ] називаються церебральними верхньопіднебінними язичними, під час вимови яких кінчик язика завертається догори, дещо загинається назад і торкається вершини піднебіння;

5) кожен із п'яти рядів проривних приголосних має відповідний носовий звук.

Далі в алфавітному порядку слідує півголосні звуки. Дивимося на таблицю 4.

Таблиця 4

півголосні (дзвінкі)	
	41. у (палатальний)
плавні (приголосні)	42. г (язичний)
	43. л (зубний)
	44. в (губний)

Вимова цих звуків є такою [2]:

1) звук [y] півголосний. Вимовляємо підняттям спинки язика до піднебіння;

2) [v] вимовляємо, як латинське [v], а перед іншим приголосним – як губно-губний [w], наприклад: twam, dwāu;

3) звук [r] вважають верхньопіднебінним. Але його прийнято вимовляти так, як латинський [r];

4) звук [l] вимовляють так, як латинський [l];

5) порівнюючи ці звуки з українською мовою, зазначимо, що вони є і в ній також.

Далі в алфавітному порядку слідує шиплячі або свистячі звуки. Дивимося на таблицю 5, що нижче:

Таблиця 5

шиплячі (свистячі)	
передньопіднебінний	45. ś (недзвінкий)
верхньопіднебінний	46. ṣ (недзвінкий)
зубний	47. s (недзвінкий)

Щодо вимови цих звуків зазначимо так [2]:

1) шиплячий передньопіднебінний ś [ш] вимовляють м'яко, наприклад, ашва;

2) верхньопіднебінний ṣ [ш] вимовляють так, як й інші приголосні того ряду, завертаючи язик догори і торкаючись піднебіння. Це твердий звук;

3) зубний s вимовляємо як відповідний латинський чи український [с].

І останній звук у санскритській азбучі – це гортанний звук, подібний до українського звука [г]. Дивимося на таблицю 6.

Таблиця 6

Придиховий	
здньопіднебінний	48. h (дзвінкий)

Так, ми оглянули усі 48 звуків санскриту.

Цікавою, на нашу думку, є система впорядкування та подання звуків у алфавіті санскриту. На відміну від алфавітного порядку, прийнятого в Європі, який посилався на абетки давньогрецької мови та латинської, санскритська азбука (порядок) зумовлений природою звуків. Такий порядок має більш науковий характер і є правильнішим.

Варто вказати на звукове явище наголосу. Наголос у санскриті оснований на підвищенні тону в наголошеному складі, тобто він музичний. Індійські граматики розрізняють два основні тони (свара): підвищений (udāṭa – acutus) і непідвищений (anudāṭa – gravis). Третій тон має назву «svarita» і складається з поєднання голосного з підвищеним наголосом, за яким слідує голосний із непідвищеним наголосом в одному складі. Тон «сваріту» зустрічаємо у складі, в якому короткому або довгому голосному передують «u» або «v», які походять з «i» та «u» і які мають підвищений наголос.

Розглянемо у нашій статті ще й питання якості звуків та складів (їхньої довготи). У підручнику Т. Кнауера зазначено таке стосовно кількісно-якісного показника звуків та складів (а спирається він на індійські граматики): 1) приголосний удвічі коротший за короткого голосного; 2) довгий голосний або двоголосний удвічі довший від короткого голосного;

Щодо якості складів, то: 1) склад є довгим (або «guru» – тяжкий за індійською термінологією), якщо він містить довгий голосний або двоголосний або якщо за коротким голосним йде два або більше приголосних (довгий склад за положенням). Зауважимо, що послаблені приголосні звуки вважають повними приголосними; 2) склад є коротким (або «laghu» – легкий) в усіх інших випадках.

Висновки. У статті ми розглянули звукову систему санскриту. Усього в санскриті є 48 звуків. Із них 13 голосних та 35 приголосних. Звукове багатство голосних творить розрізнювальна ознака голосних за довготою, а багатство приголосних творить розрізнювальна ознака приголосних за чистотою – придиховістю звуків. Чергування довгих та коротких звуків творить особливу ритміку слова та речення у санскриті, а накласти на неї ще й підвищений тон складу під наголосом. Так отримуємо властиву звукову мелодію санскриту. Для прикладу передання на письмі ритму мови, створеного чергуванням короткого – довгого голосних візьмомо два рядки з праці Чанакіа «Про поведінку» (2.2.). Де короткий голосний позначено однією рискою (_), а довгий – двома (__).

_ / _ / _ / _ / _ / _ / _ / _ / _ / _ / _ / _ / _ / _ / _ /
 tē/ putrā/ yē/ piturbhktā:/ sa/ pitā/ yastu/ pōśaka: /

_ / _ / _ / _ / _ / _ / _ / _ / _ / _ / _ / _ / _ / _ / _ /
 tanmitram/ yatra/ vishvāsa:/ sā/ bhāryā/ yatra/ nirvrti:/

cānakyanīti (2.2)

Переклад українською мовою рядків з праці Чанак'я «Про поведінку» для зрозуміння тексту:

(лиш) ті сини, які люблять батька,
(лиш) той батько, який вигодував,
(лиш) той друг, де довіра,
Лиш та дружина, де спокій.

Чанак'я (2.2)

Цим і завершуємо наш огляд звукової системи санскриту у статті. Поза увагою залишили великий розділ, який стосується такого важливого фонетичного явища у санскриті, як зміна звуків у мовному ланцюзі, так звані «самдгі». Ця тема заслуговує того, щоби стати матеріалом окремої статті. Також дотично до теми звукової системи санскриту є тема письма санскриту. Найбільш уживане письмо на санскриті є так зване «*devanāgarī*» (укр. *Божественне місто*). Ця тема теж стане матеріалом для окремої статті.

Література:

1. Потебня А. Мисль и языкъ. Харьков: Типографія Адольфа Дарре, 1892. 228 с.
2. Миллер Т. и Кнауэръ Т. «Руководство къ изучению санскрита. Грамматика, тексты и словарь». Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи Наук, 1891. 235 с.
3. Ф. Кнауэръ «Учебникъ санскритскаго языка. Грамматика. Хрестоматія, Словарь». Типографія В. Драгулина. Ляйпцигъ. 1908. 297 с.

4. R. Antoine «A Sanskrit Manual for High Schools», Xavier publication, Calcutta, 1968. 182 с.

Джура М. З. К описанию звуковой системы санскрита и еще некоторых фонетических явлений в этом языке

Аннотация. В статье описана звуковая система санскрита. Подана классификация гласных и согласных звуков в санскрите. Проведено сравнение с украинским языком, описание произношения звуков. Описано ударение в санскрите. А также графически представлено чередование долготы и краткости гласных звуков в полустышие с Чанак'я Нити.

Ключевые слова: звуковая система санскрита, звук, гласная, согласная, ударение, долгота звука.

Dzhura M. Description of the sound system of Sanskrit and some other phonetic phenomena in that language

Summary. The article deals with the phonetic system of Sanskrit. In the article classification of Sanskrit vowels and consonants is provided. Also, comparison with the Ukrainian language is made. Description of pronunciation of the sounds is given, as well. Such a phonetic phenomenon as stress in Sanskrit is also dealt with in the article. In addition, alternation of length and shortness of vowels is graphically presented in two lines from the work “Chanakyaniti”.

Key words: Sanskrit sound system, sound, vowel, consonant, stress, quantity.